

РЕПКО ІННА ПЕТРІВНА

УДК 371.26 (09)

**ОРГАНІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ ЗА НАВЧАЛЬНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ УЧНІВ
НАРОДНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Житомир – 2008

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, м. Харків.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, професор
Пономарьова Галина Федорівна,
Харківський гуманітарно-педагогічний інститут,
ректор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вовк Людмила Петрівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри теорії та історії педагогіки, м. Київ;

кандидат педагогічних наук, доцент
Стрілець Світлана Іванівна,
Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка,
заступник завідувача кафедри педагогіки та методики
початкового навчання, м. Чернігів.

Захист відбудеться 15 січня 2008 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.01 в Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, 2-й поверх, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету ім. Івана Франка (вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008).

Автореферат розісланий 14 грудня 2007 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.А. Сейко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Реформування освіти в Україні в контексті розвитку Болонського процесу вимагає кардинальної перебудови організації навчально-виховного процесу загальноосвітніх закладів та шкіл I ступеня. Обов'язковим компонентом цього процесу є діагностика освітньої діяльності, яка включає перевірку, облік, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, рефлексію, визначення динаміки освітніх та особистісних здобутків учня, прогнозування його подальшого розвитку.

Контроль як виявлення, вимірювання (перевірка), оцінювання знань, умінь і навичок учнів відіграє суттєву роль у навчальному процесі. Правильно організований контроль стимулює дитину молодшого шкільного віку до подальшої освітньої діяльності та самовдосконалення, забезпечує обґрунтування отриманих результатів, сприяє формуванню у школярів самосвідомості й адекватного самооцінювання навчальних досягнень та усвідомлення причин тимчасових труднощів; визначає рівень опанування учнями освітніх стандартів, оволодіння сумою знань, сформованості вмінь і способів діяльності, розвитку креативних здібностей тощо.

Опрацювання дисертаційних робіт засвідчує пошук нових систем контролю, зокрема оцінювання успішності, серед яких ефективним є звернення до вітчизняної педагогічної спадщини та практичного досвіду організації контролю у народних школах України.

У контексті зазначеного значущим для неупередженого вивчення й творчого застосування способів упровадження контролю є період другої половини XIX століття. Окрім того, важливим для дослідження є узагальнення організації контролю у навчальному процесі початкової ланки освіти, яка на той час була найбільш потужною у теоретичному, практичному та методичному аспекті.

Зауважимо, що проблема контролю навчально-пізнавальних досягнень належить до достатньо вивчених у сучасній педагогіці, а саме:

- визначено роль, значення контролю, його суті, функції, форм і методів (В. Артємова, Ю. Бабанський, А. Белкін, В. Беспалько, Т. Ільїна, Т. Князева, В. Лозова, Є. Перовський, В. Полонський, Г. Троцько);

- розкрито можливості контролю для виховання особистості, її розвитку, формування пізнавальної активності, інтересу в учнів різних вікових категорій (Ш. Амонашвілі, В. Буряк, Л. Вовк, Т. Дмитренко, В. Євдокимов, А. Зільберштейн, Н. Карапузова, Х. Лійметс, С. Лисенкова, В. Лозова, О. Попова, О. Савченко, С. Стрілець, В. Шаталов);

- узагальнено досвід організації контролю знань учнівської молоді в зарубіжних країнах (О. Кузнецова);

- висвітлено історико-педагогічні аспекти організації контролю, що здійснювався переважно в середніх і вищих закладах освіти України (В. Вихруш, Л. Вовк, М. Євтух, С. Золотухіна, М. Левківський, О. Пташний, С. Рукасова, О. Сухомлинська).

Водночас аналіз зазначених наукових досліджень свідчить, що контроль за навчальною діяльністю учнів початкової народної школи у другій половині XIX століття не був предметом належної уваги науковців.

Отже, актуальність проблеми, недостатня її розробленість зумовили вибір теми дослідження: „Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині XIX століття”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідницька робота здійснювалась відповідно до плану наукової діяльності кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди („Підготовка викладацьких кадрів для середньої та вищої школи в науково-педагогічній спадщині вітчизняних і зарубіжних педагогів, діячів освіти й культури XIX – початку XX століття”) і планів наукової та науково-методичної роботи Харківського гуманітарно-педагогічного інституту як складова частина комплексного дослідження кафедри педагогіки і психології („Підготовка педагога до професійно-творчої самореалізації в умовах трансформації змісту освіти”).

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 4 від 28. 10. 2005 р.) і погоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 20. 12. 2005 р.).

Об'єкт дослідження – процес навчання у народних школах України у другій половині XIX століття.

Предмет дослідження – організація контролю за навчальною діяльністю учнів початкової школи в Україні у другій половині XIX століття.

Мета дослідження – узагальнити досвід і науково обґрунтувати тенденції організації контролю за навчальною діяльністю учнів початкової школи України у досліджуваний період.

Згідно з об'єктом, предметом та метою були визначені такі **завдання дослідження**:

1. На основі вивчення історико-педагогічної літератури проаналізувати особливості розвитку системи початкової освіти в Україні у другій половині XIX століття.

2. Розкрити внесок вітчизняних педагогів у розробку теоретичних засад організації контролю за навчально-пізнавальною діяльністю учнів початкової школи.

3. Визначити етапи та відповідні їм тенденції організації контролю за навчальною діяльністю учнів у контексті розвитку народних шкіл України у досліджуваний період.

4. Узагальнити форми, методи, вимоги до контролю за навчально-пізнавальною діяльністю молодших школярів у досліджуваний період.

5. Окреслити прогностичні тенденції розвитку вивченого досвіду щодо організації контролю в практиці сучасної української національної початкової школи.

Методологічною базою дослідження є наукова теорія пізнання з її вимогами об'єктивності, доказовості; діалектична теорія про загальний зв'язок,

взаємозумовленість і цілісність явищ об'єктивної дійсності та необхідність вивчення їх у конкретно-історичних умовах; теоретичні положення про зв'язок історії з сьогоденням, доцільність творчого використання історичної спадщини в сучасному реформаційному періоді загальноосвітніх закладів України. Історико-педагогічне дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, діяльнісно-творчого підходу до вивчення спадщини минулого, використання її в сучасній практиці навчання з метою реалізації прогностично-методичної функції контролю.

Теоретична основа дослідження: ідеї вітчизняних учених, педагогів, письменників кінця XIX століття Д. Багалія, В. Вахтерова, В. Водовозова, І. Глебова, Н. Лавровського, А. Лотоцького, Д. Семенова, М. Сумцова, М. Сумлінова, І. Фесенка з питань розбудови української національної школи, зокрема її початкової ланки; положення видатних вітчизняних педагогів Х. Алчевської, О. Духновича, П. Каптерєва, М. Корфа, С. Миропольського, М. Пирогова, В. Стоюніна, К. Ушинського щодо розкриття теоретичних питань організації контролю за навчальною діяльністю учнів народної школи.

З'ясуванню особливостей соціально-історичних умов, закономірностей становлення й розвитку дидактичних проблем сприяло вивчення праць Л. Артемової, Н. Вессель, Л. Вовк, А. Воронова, О. Дубасенюк, М. Євтуха, С. Золотухіної, І. Зайченка, А. Князькова, Н. Константинова, М. Левківського, В. Лозової, Г. Пономарьової, І. Прокопенка, О. Попової, В. Струминського, О. Ступарика, О. Сухомлинської, С. Стрілець, Г. Троцько, Н. Чехова, М. Ярмаченка.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження:** хронологічний, аналітичний, історико-порівняльний, ретроспективний метод, що дали можливість простежити за формуванням наукових поглядів на проблему організації контролю за навчальною діяльністю учнів у динаміці, а також системний підхід з метою уточнення понятійно-категоріального апарату, розкриття теоретичних аспектів означеної проблеми, порівняння і зіставлення подій, явищ, відомостей, фактів і виявлення генези досліджуваного феномена; контент-аналіз архівних документів для отримання інформації про динаміку здійснення контролю результатів навчальної діяльності, узагальнення та порівняння опрацьованих матеріалів з метою формування висновків і визначення можливостей використання історичного досвіду в сучасних умовах.

Джерелознавча база дослідження. У процесі історико-педагогічного пошуку використано праці видатних вітчизняних педагогів, учених досліджуваного періоду і сучасності; документи офіційного характеру (збірники постанов, розпоряджень Міністерства народної освіти, циркуляри, статuti, правила, положення); звіти про діяльність початкових народних училищ у досліджуваній період; матеріали тогочасних періодичних видань, зокрема „Журнала Міністерства народного просвещения”, „Харьковских губернских ведомостей” тощо; архівні документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (*ф. 707*); Харківського державного обласного історичного архіву (*фф. 200, 266, 304, 734, 983*); матеріали

Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, Державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка м. Харкова; мемуарна література.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX століття (*нижня хронологічна межа, – починаючи з 60-х рр.*), що характеризувався кардинальними змінами в економіко-політичній, соціально-культурній сферах країни, зародженням і розвитком громадсько-педагогічного руху, появою плеяди відомих педагогів, діячів освіти, мислителів, які відстоювали пріоритетні педагогічні цінності. *Верхня хронологічна межа* визначена активізацією процесу становлення системи освіти України, зокрема початкової, під впливом революції 1905 року.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

- *уперше* здійснено цілісний аналіз проблеми організації контролю результатів навчальної діяльності учнів народних шкіл України у другій половині XIX століття; узагальнено досвід реалізації контролю в практиці досліджуваного періоду; визначено основні етапи та відповідні їм тенденції запровадження контролю у навчальному процесі початкової ланки освіти зазначеного періоду;

- *конкретизовано* теоретичні засади організації контролю навчальних досягнень учнів початкової школи вітчизняними педагогами досліджуваного періоду;

- *подальшої розробки* набули питання становлення і розвитку початкової освіти в Україні у другій половині XIX століття (розкриття ефективності та доцільності роботи початкової школи, виявлення як позитивних особливостей, так і негативних рис діяльності народних шкіл);

- *у науковий обіг уведено* нові архівні матеріали (21), маловивчені документи офіційного характеру (12), що дало можливість повно подати досвід організації контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині XIX століття.

Практична значимість отриманих результатів дослідження полягає в тому, що його висновки є обґрунтованими рекомендаціями щодо подальшого вивчення історії педагогіки; його результати можуть бути використані в сучасних умовах реформування загальної освіти, зокрема при переході загальноосвітніх закладів України на нову систему контролю та 12-бальну шкалу оцінювання навчальних досягнень учнів, а також у підготовці майбутніх учителів початкових класів до впровадження нових форм контролю, при розробці підручників і посібників з педагогіки, сучасних документів інструктивного характеру для вчителів початкових класів.

Окремі положення й результати дисертаційної праці впроваджувалися в навчальний процес у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна (довідка № 105/452 від 23. 04. 07), Харківському гуманітарно-педагогічному інституті (довідка № 101-10/163 від 16. 05. 07), Красноградському педагогічному коледжі Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 123 від 07. 05. 07), і знайшли практичне втілення в розширенні й поглибленні змісту таких навчальних дисциплін, як „Педагогіка”, „Історія педагогіки”, „Загальна педагогіка”, в удосконаленні методики їх викладання.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено чітким методологічним і теоретичним обґрунтуванням його вихідних положень, системним аналізом історико-педагогічних явищ і фактів, вивченням та аналізом законодавчих документів, науково-педагогічних праць та архівних матеріалів, застосуванням комплексу методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, різнобічним аналізом та апробацією матеріалів дисертації.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження знайшли своє відображення у доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях „Розвиток наукових досліджень 2005” (Полтава, 2005); „Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті” (Тернопіль, 2006); „Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006” (Дніпропетровськ, 2006); „Наука и образование – 2007” (Дніпропетровськ, 2007); „Формування цінностей сучасної особистості” (Дрогобич, 2007).

Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, кафедри педагогіки та психології Харківського гуманітарно-педагогічного інституту.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження автора відображено у 12 одноосібних публікаціях, з них 7 опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації визначається змістом і сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, 6 додатків на 25 сторінках та списку використаних джерел (363 найменування, із них 4 – іноземними мовами, 27 – архівні матеріали). Робота містить 7 таблиць на 20 сторінках.

Загальний обсяг дисертації складає 265 сторінок. Основний зміст роботи становить 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічні й теоретичні основи, методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, відображено апробацію та впровадження результатів наукового пошуку, визначено зв'язок дослідження з науковими програмами і планами.

У **першому розділі** – „Теоретичні засади контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині ХІХ століття” – визначено стан досліджуваної проблеми у науково-педагогічній літературі, виявлено особливості контролю у контексті розвитку початкової освіти досліджуваного періоду, встановлено внесок вітчизняних педагогів у розробку теоретичних засад організації контролю за навчальною діяльністю учнів початкової школи.

У ході наукового пошуку встановлено, що розвиток початкової освіти у досліджуваний період характеризувався, з одного боку, зародженням масової народної школи, поступовим розширенням її мережі, доповненням її закладами нового типу (зразковими, міськими, технічними, ремісничими училищами, церковнопарафіяльними школами духовного відомства); з іншого – гострою постановкою питання підготовки вчителя для народної школи; підпорядкуванням більшості повітових і парафіяльних училищ та початкових шкіл не Міністерству народної освіти, а іншим міністерствам та відомствам, для яких освіта народу була справою другорядною; заборонаю викладання рідною мовою тощо.

У дисертації охарактеризовано проблему контролю в динаміці – від визначення його організаційних засад, обґрунтування ролі і значення організації контролю до створення нормативно-правового забезпечення за навчальною діяльністю учнів народних шкіл у досліджуваний період.

Доведено, що вищезазначене спричинило розвиток дидактики початкової школи, зокрема теорії організації контролю навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Теоретичні основи проблеми контролю, як свідчить проведене дослідження, були закладені вітчизняними педагогами Х. Алчевською, О. Духновичем, П. Каптеревим, М. Корфом, С. Миропольським, М. Пироговим, К. Ушинським, В. Стоюніним, аналіз творчої спадщини яких доводить їх серйозне ставлення до визначеної проблеми і конкретні кроки щодо її розробки.

Розглядаючи контроль як невід’ємну складову навчального процесу, спрямовану на повноцінне засвоєння учнями знань, учені, педагоги чітко визначали його функції (освітню, розвивальну, виховну, діагностичну), доводили важливість кожної з них.

Педагоги досліджуваного періоду підкреслювали, що контроль повинен пробуджувати і розвивати духовні сили учнів (К. Ушинський), сприяти виявленню їх рівня знань і ступеню розумового розвитку, знайомити вчителя з рівнем загальної підготовленості дітей, з рівнем володіння ними елементами читання, письма (Х. Алчевська).

Про глибокі знання особливостей дитячої психології і вікових особливостей свідчать пропозиції вчених, педагогів щодо форм здійснення контролю: проводити контроль у формі „запитання – відповідь”, при цьому намагатися дотримуватися плану бесіди, систематичного повторення матеріалу (П. Каптерев), а також спеціальної методики безперервного опитування, яка, за С. Миропольським, охопить весь клас і не залишить поза увагою вчителя жодного учня в класі.

Проведене дослідження підтвердило, що педагогічну громадськість турбувало питання оцінювання знань учнів. Дидактичну теорію у контексті досліджуваної проблеми збагатили аргументовані пропозиції вчених щодо використання замість цифрової словесної форми оцінки успіхів і поведінки учнів, запровадження двозначної системи вимірювання досягнень школярів („так”, „ні”); письмових характеристик учнів із визначенням їх ставлення до навчання, наявних успіхів або недоліків; колегіальне оцінювання членами екзаменаційної комісії відповідей учнів під час проведення іспитів.

Глибоке усвідомлення педагогами важливості різних форм контролю в управлінні навчальною діяльністю учнів засвідчує їхнє прагнення розробити, вдосконалити програми іспитів, а саме: не використовувати одну й ту ж програму для викладання та іспиту; заздалегідь визначити програми перевірки і познайомити з нею всіх учнів; включати до іспиту стрижневі питання, пам'ятати, що питання повинні відповідати ступеню розвитку учнів і вимагати від них кмітливості та вміння міркувати самостійно; надати право остаточного оцінювання знань не викладачам конкретного предмета, а фахівцям із загальної педагогіки (В. Стоюнін). Піддавши критиці існуючу екзаменаційну систему, М. Пирогов запропонував наприкінці навчального року замість екзамену проводити письмову контрольну роботу.

У ході дослідження виявлено цінні й для сьогодення поради педагогів щодо організації контролю: формування в учителів адекватного ставлення до контролю, побудованого на принципах розумної вимогливості; врахування під час контролю специфіки навчання й оцінки успішності дітей, які, перебуваючи у одному і тому ж класі, мають різні природні здібності (К. Ушинський).

Розвиток педагогічної науки у досліджуваній період зумовив проблему підготовки педагогічних кадрів до організації перевірки, оцінювання і обліку знань, умінь та навичок учнів. У творчому доробку педагогів містяться чіткі рекомендації щодо навчання вчителів здійсненню контролю за процесом отримання знань, умінь та навичок з конкретних предметів, формування у них критичного мислення, умінь оцінювати досвід своїх колег і власний досвід, а також рекомендації щодо відвідування уроків, ведення журналу обліку. У дослідженні проаналізовано критерії оцінки готовності педагогів до реалізації функцій контролю С. Миропольського, а саме наявність у них умінь:

- чітко і виразно повідомити тему та мету уроку, систематизувати матеріал і викласти його в належній послідовності;
- спиратися на попередній матеріал і готувати учнів до сприйняття наступних тем;
- залучати до участі в роботі весь клас, пропонувати питання, які викликають розмірковування учнів, створюють атмосферу змагання та підтримують увагу;
- досягати розсудливих відповідей і обґрунтованих міркувань;
- помічати помилки і залучати до їх виявлення та виправлення весь клас.

У роботі проаналізовано працю О. Духновича „Народна педагогія”, де в контексті обраної проблеми відзначено, що педагог особливу увагу звертає на вимоги до вчителя. У той же час автор застерігав, що людині, яка не має цих властивостей від природи, краще відмовитися від педагогічної діяльності, бо вона не принесе користі своєю роботою ні педагогічній науці, ні дітям.

У дослідженні доведено, що, усвідомлюючи проблеми контролю, Х. Алчевська, П. Каптерев, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, В. Стоюнін, К. Ушинський обґрунтували сутність та місце контролю у навчальному процесі, визначили контрольну, розвивальну і виховну функції, вимоги до нього та умови ефективної реалізації його в навчальній діяльності. Особливого значення педагоги ХІХ століття надавали питанням визначення критеріїв оцінювання набутих знань

та рівня розумового розвитку школярів, організації поточного та підсумкового контролю, підготовки майбутніх викладачів до використання найбільш дієвих форм і методів контролю.

Аналіз джерелознавчої бази, аргументів і доказів, викладених у дисертаційному дослідженні, обумовив визначення трьох етапів організації контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл у другій половині XIX століття: **організаційного** (1828 – 1863 рр.), **змістово-методичного** (1864 – 1873 рр.), етапу **систематизації та узагальнення** (1874 – кінець 90-х років) та відповідних їм тенденцій. Перший етап характеризувався визначенням організаційних основ контролю; для другого провідними тенденціями вважаємо обґрунтування ролі і значення контролю в системі навчального процесу народної школи, встановлення єдиних вимог до проведення перевідних та випускних іспитів, розробка методичного забезпечення організації контролю. Третій етап відзначався формуванням нормативно-правової бази контролю, посиленням вимог до підготовки вчителя щодо здійснення контролю за навчальною діяльністю учнів, запровадження у практику роботи народних шкіл широкого спектру засобів виявлення досягнень учнів.

У другому розділі – „Досвід організації контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині XIX століття” – розкрито нормативне забезпечення контролю навчальних досягнень учнів народної школи у другій половині XIX століття, охарактеризовано методи поточного та періодичного контролю, а також заохочення та покарання як найбільш ефективні засоби стимулювання навчальної діяльності учнів народних шкіл.

У ході дослідження встановлено, що регламентації нормативними документами в усіх типах народної школи підлягали лише два види контролю: попередній (у тих навчальних закладах, де він мав місце) і підсумковий. При цьому умови попереднього контролю в міських (за „Положенням про міські училища” 1872 р.) і ремісничих училищах були визначені більш-менш детально, а в повітових – невиразно. Що ж до підсумкового контролю, то правила випускних іспитів були встановлені для всіх типів народної школи, а перевідних – лише для повітових, міських (за „Положенням” 1872 р.) та ремісничих училищ. В інших початкових навчальних закладах, зокрема, в парафіяльних училищах, церковнопарафіяльних школах та школах грамоти контроль здійснювався на основі сталої практики вчителями або членами повітових чи єпархіальних училищних рад.

Установлено, що нормативне забезпечення контролю знань у народній школі давало можливість здійснювати його чітко, різноманітними методами під колегіальним наглядом (штатного наглядача, вчителя, почесного наглядача, представника земства, єпархіального духовенства), застосовуючи певну систему обліку і оцінки знань, наприклад, п'ятибальну. В офіційних документах містилися рекомендації щодо методики оцінювання знань, визначення критеріїв для переведення до наступного класу або надання атестату; окреслювалась роль оцінки з поведінки, яка, як свідчать архівні матеріали, справедливо вважалася дієвим фактором, що впливав на рівень і якість знань.

Однак, у ході наукового пошуку виявлено, що інструктивні матеріали, щодо здійснення контролю навчальних досягнень учнів затверджувалися у різні періоди, і тому поява цих документів не обов'язково детермінувалася створенням нового типу початкових навчальних закладів.

Аналіз історико-педагогічної літератури та архівних документів свідчить, що у досліджуваній період у початковій школі використовувалися різноманітні методи поточного і періодичного контролю навчальної діяльності учнів. Так, поточний контроль застосовувався при вивченні всіх предметів, які викладалися в початкових навчальних закладах: російської мови (читання і письмо), арифметики та закону Божого, а у нижчих технічних училищах ще й історії, фізики, креслення, малювання.

Свою специфіку мав поточний контроль під час оволодіння учнями навичками читання, яке вважалося ефективним засобом як розумового, так і морального виховання. Чітке визначення завдань, що стояли перед учителем, дозволяло йому навчити учнів вільно читати, правильно вимовляти слова, робити інтонаційні паузи, розуміти прочитане, визначати головну мету, переказувати текст, висловлювати свої думки.

Зазначимо, що поточний контроль здійснювався переважно на власний розсуд учителя, без чітких офіційних регламентацій; періодичний же контроль проводився як формальне підведення підсумків на підставі поточних оцінок за певний період часу; інспекторські перевірки (ревізії) здійснювалися особисто губернським директором училищ, службовцями його канцелярії та штатними і почесними смотрителями повітових училищ.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що для оцінювання успіхів вихованців у всіх початкових навчальних закладах використовувалася п'ятибальна словесно-цифрова система, згідно з якою оцінка „5” означала „відмінні”, а „4” – „добрі” знання. Стосовно ж словесних значень оцінок „3”, „2” та „1” між різними типами народної школи існували певні розбіжності, хоча це не міняло суті справи: останні дві оцінки визнавалися незадовільними. Відрізнялася від цього загальноприйнятого правила лише система оцінки знань на іспиті з обраної спеціальності в ремісничих училищах, яка мала словесний вигляд і передбачала, поряд з оцінками „відмінно” і „добре”, також посередню між ними – „дуже добре”.

Дослідження виявило, що основними документами, призначеними для реєстрації результатів поточного контролю учнів народної школи були:

- класний журнал, у якому викладачі відзначали оцінки, одержані вихованцями, відсутніх на заняттях, а також зміст матеріалу, що викладав учитель на кожному уроці;
- учнівський щоденник, який спочатку використовувався для запису домашніх завдань та з метою надання можливості батькам стежити за якістю їх виконання дітьми протягом тижня. Згодом відбулося розширення функцій щоденника, що привело до появи в ньому повідомлень батькам про успіхи й поведінку, провини й вади характеру їхніх дітей, а також у разі необхідності запрошення батьків до школи;

- спеціальні підсумкові відомості, переважно для повітових, міських, ремісничих училищ;

- таблиць („особливий білет”), який видавався вихованцям для ознайомлення з ним батьками.

Умовою видачі атестатів або свідоцтв випускникам та переводу учнів до старших класів у переважній більшості початкових навчальних закладів були задовільні оцінки з усіх предметів. У міських училищах педагогічна рада могла визнати задовільним і середній бал з річної та екзаменаційної оцінок, який знаходився між „трійкою” та „двійкою”. У повітових училищах, натомість, таким критерієм слугував задовільний середній бал, обчислений з урахуванням успішності з усіх дисциплін; оцінювання деяких предметів припускало „двійки”, а на початку досліджуваного періоду – навіть „одиниці”.

Аналіз архівних документів свідчить, що заохочення і покарання учнів під час навчання у різних формах існували у всіх типах народних шкіл досліджуваного періоду, причому у документах, які регламентували діяльність раніше створених навчальних закладів – парафіяльних, повітових і зразкових училищ Міністерства народної освіти, до яких слід додати і церковнопарафіяльні школи духовного відомства, – вони окреслювалися досить невиразно, а в заснованих пізніше – міських (згідно з „Положенням” 1872 р.) та промислових училищах – значно детальніше (принаймні, стосовно форм покарання).

Установлено, що комплекс засобів заохочення і покарання, запроваджуваних у практику народної школи значно виходив за межі передбачуваних регламентуючими документами, що пояснюється наданням педагогічним радам і вчителям певної самостійності у застосуванні заохочень (написання прізвища відмінника на дошці, дарування книг, картин, цінних речей, відзначення похвальними грамотами, листами, стипендіями) і покарань (догана, заборона брати участь у іграх, ізоляція учня на кілька годин у зачиненому класі, позбавлення обіду, суворий погляд учителя, тілесні покарання, відрахування з училища, запрошення батьків до школи).

Серед методів покарання особливе місце належало тілесним, передбаченим у „Статуті гімназій та училищ повітових і парафіяльних” (1828), які не сприймалися не тільки прогресивними педагогами, а й окремими представниками офіційних урядових кіл. Їх було вилучено з документів, що регламентували діяльність різних типів народної школи, заснованих у 70-х – 80-х роках (міських згідно з „Положенням” 1872 року та промислових училищ). Однак, незважаючи на це, в елементарній школі (насамперед у парафіяльних училищах і в церковнопарафіяльних школах) тілесні покарання застосовувалися протягом усього досліджуваного періоду.

Частина педагогічної громадськості негативно ставилася до застосування будь-яких покарань і заохочень учнів, визнаючи шкідливість їх впливу на становлення особистості вихованців загалом і заперечуючи їх позитивне значення у навчальному процесі, зокрема. Доведено, що існуюча система покарань піддавалася різкій критиці з боку педагогів та педагогічної громадськості. У ході дослідження виявлено і протилежні погляди на процедури нагородження учнів.

Як свідчить проведене дослідження, у здійсненні контролю значну роль відігравав учитель, від якого вимагалися дбайливість, розсудливість, справедливість, послідовність, а також постійне прагнення до самовдосконалення (набуття авторитету). На сторінках тогочасної преси вміщувалися методичні поради, рекомендації щодо проведення контролю за навчальною діяльністю учнів. При цьому увага вчителя зверталася на визначення місця в системі уроку для повторення вивченого раніше матеріалу, на розподіл уваги між усіма учнями, на доцільність залучення школярів до активної розумової роботи, на вибір прийомів стимулювання навчально-пізнавальної діяльності, вдосконалення методики постановки питань, формулювань висновків, на використання педагогічної техніки (міміки, інтонації, голосу), а також методики оцінювання знань учнів. Окрім того, вчителів знайомили з досвідом організації контролю в інших губерніях, характерними помилками учнів під час відповідей з таких предметів, як арифметика, читання.

До прогностичних тенденцій подальшого розвитку організації контролю за навчальною діяльністю учнів початкової школи можна віднести:

- удосконалення системи контролю за навчальною діяльністю учнів, що відповідає принципам гуманізації та демократизації освіти;
- методологічну переорієнтацію процесу навчання та контролю навчальних досягнень, зокрема, на розвиток особистості учня;
- набуття контролем системних ознак усебічності, індивідуалізації;
- вплив змісту навчальних предметів на визначення видів контролю навчальних досягнень учнів початкових класів (поточного, періодичного, тематичного, підсумкового контролю та самоконтролю);
- подальший пошук ефективних шляхів реалізації основних функцій контролю (діагностичної, прогностичної, навчальної, розвивальної, виховної, мотиваційно-стимулювальної);
- наукове обґрунтування єдиних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів відповідно до визначених тенденцій.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дає підстави зробити такі **висновки**:

1. Установлено, що процес зародження та становлення масової народної школи почався у 30-40-х роках XIX століття і характеризувався поступовим розширенням мережі навчальних закладів нижчого рівня, специфікою механізму підпорядкування різним міністерствам та відомствам, мізерною платнею, яку отримували вчителі, відсутністю навчальних закладів для їх підготовки, короткотривалістю навчального року в сільських школах, спричиненого низьким рівнем життя більшості сімей, веденням занять російською мовою тощо.

Розвитку народної школи у досліджуваний період були притаманні такі особливості:

- поповнення освітньої мережі навчальними закладами нового типу: зразковими училищами Міністерства народної освіти, міськими училищами, технічними і ремісничими училищами, церковнопарафіяльними школами духовного відомства, однокласними сільськими та двокласними міськими училищами;

- посилення ролі Міністерства народної освіти, церковних відомств, земських управ в організації народної освіти;
- збільшення кількості дітей, що відвідували початкові навчальні заклади;
- започаткування цілеспрямованої підготовки вчителів для народної школи у спеціально заснованих у той час педагогічних навчальних закладах;
- заборона викладання рідною мовою, що негативно впливало на процес формування національної свідомості й суттєво ускладнювало процес засвоєння знань дітьми.

2. Виконане дослідження дозволило оцінити творчий унесок педагогів досліджуваного періоду у розвиток теоретичних засад організації контролю, а саме: розуміння сутності поняття контролю навчальної діяльності учнів (Х. Алчевська, М. Пирогов, К. Ушинський); розкриття видів, методів та форм контролю (П. Каптерев, С. Миропольський); виявлення переваг та недоліків при застосуванні бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів (М. Корф, М. Пирогов, В. Стоюнін); аналіз організації та проведення вступних та перевідних екзаменів (В. Стоюнін, М. Пирогов); розробки практичних рекомендацій щодо проведення усних опитувань, письмових робіт, організації іспитів, методів оцінювання знань учнів (Х. Алчевська, К. Ушинський, О. Духнович).

3. На основі аналізу широкої джерелознавчої бази, міркувань, аргументів і доказів, викладених у матеріалах дисертації, окреслено такі етапи та відповідні їм тенденції організації контролю за навчальною діяльністю учнів в контексті розвитку народних шкіл України у другій половині XIX століття:

- *I етап* – **організаційний** (1828 – 1863 рр.), для якого характерним було визначення організаційних основ контролю;

- *II етап* – **змістово-методичний** (1864 – 1873 рр.), який відзначався обґрунтуванням ролі і значення контролю в системі навчального процесу народної школи, встановлення єдиних вимог до проведення перевідних та випускних іспитів, розробка методичного забезпечення організації контролю.

- *III етап* – **систематизації та узагальнення** (1874 – кінець 90-х років), провідними тенденціями якого вважаємо: формування нормативно-правової бази контролю, посилення вимог до підготовки вчителя щодо здійснення контролю у навчальному процесі, запровадження у практику роботи народних шкіл широкого спектру засобів контролю навчальної діяльності учнів.

4. Вивчено й узагальнено досвід організації контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України досліджуваного періоду. Установлено, що наявність нормативно-правової документації (положень, циркулярів, розпоряджень) надавала можливість регламентувати питання контролю за навчальною діяльністю учнів у всіх типах народних шкіл, визначити вимоги до поточного і підсумкового контролю, його форми та методи, вимоги і критерії оцінювання знань, характер покарань, методика оцінювання знань з різних предметів, умови переведення учнів до старших класів, порядок проведення і склад комісії, яка здійснювала зовнішній контроль, чисельність претендентів на нагороди, місце і роль учителя в організації контролю за навчально-пізнавальною діяльністю учнів тощо.

Доведено, що існуючі в досліджуваній період форми і методи контролю за навчальною діяльністю учнів (опитування, репетиції, бесіди, письмові роботи) засвідчили їх різноманітність, цільову спрямованість (визначення рівня та якості засвоєння знань і вмінь), використання переважно бальної оцінки знань, обумовленість їх використання активною позицією вчителя й учнів у процесі навчання, високими вимогами до підготовки вчителя (професійної, педагогічної, методичної).

Виявлено, що поряд з позитивним досвідом організації контролю навчально-пізнавальної діяльності учнів спостерігалися і негативні явища, а саме: наявність тілесних покарань, заборона ведення занять рідною мовою, відсутність офіційно-нормативних указівок щодо проведення поточного контролю тощо.

5. Узагальнений досвід народних шкіл з питань організації контролю, виявлення особливості мети, завдань, форм і методів його реалізації в практиці на підставі прийнятих офіційно-нормативних документів, рівня розвитку тогочасної освіти, педагогічної науки, зумовило визначення провідних тенденцій подальшого розвитку організації контролю за навчальною діяльністю учнів початкової школи: удосконалення системи контролю за навчальною діяльністю учнів, методологічну переорієнтацію процесу контролю на розвиток особистості дитини, вплив змісту навчальних предметів на визначення видів контролю, подальший пошук шляхів реалізації функцій контролю, наукове обґрунтування єдиних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми здійснення контролю за навчальною діяльністю учнів. Подальших наукових пошуків потребують питання взаємозв'язку контролю початкової і середньої школи, як у Східній, так і в Західній Україні у різні періоди розвитку педагогічної науки; вивчення зарубіжного досвіду оцінювання навчальних досягнень учнів у початковій школі; аналіз нових систем контролю, визначених переходом загальноосвітніх закладів України на 12-бальну шкалу оцінювання навчальних досягнень учнів у контексті євроінтеграційних процесів.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Хрестоматія з педагогіки: Навч. посібн. / Укл. Репко І.П. – Харків: Сонат, 2007. – 200 с.
2. Репко І.П. Тестування – один із ефективних методів контролю знань, умінь і навичок студентів // Наукові записки кафедри педагогіки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Зб. наук. пр. – Харків: Основа, 2005. – Вип. XIII-XIV. – С. 187-195.
3. Репко І.П. З педагогічного досвіду минулих поколінь про контроль як складову процесу підготовки вчителя до майбутньої професійної діяльності // Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук.-метод. зб. – Слов'янськ: Видавничий центр Слов'янського державного педагогічного університету, 2005. – Вип. XXVIII. – С. 19-23.
4. Репко І.П. Особливості розвитку початкової освіти в Україні у другій половині XIX ст. // Педагогіка і психологія формування творчої особистості:

проблеми і пошуки / Редкол.: Т.І. Сущенко (відп. ред.) та ін.: Зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 37. – С. 120-123.

5. Репко І.П. Застосування заохочення в системі контролю навчальної діяльності учнів народних шкіл Слобожанщини (II половина XIX століття) // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи / За заг. ред. проф. В.І. Євдокимова і проф. О.М. Микитюка: Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2006. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 85-89.

6. Репко І.П. Пошук сучасних шляхів реалізації функцій контролю за навчальними досягненнями учнів початкової школи // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки / Редкол.: Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін.: Зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 40. – С. 370-374.

7. Репко І.П. Оцінювання навчальних досягнень учнів: історичний погляд на сучасну проблему: Зб. наук. пр. Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – 2007. – № 2. – С. 75-81.

8. Репко І.П. Роль іспитів у стимулюванні учнів до навчання. Ретроспективний аналіз // Молодь і ринок. – 2007. – № 8 (31). – С. 147-150.

9. Репко І.П. Заохочення та покарання як методи контролю в народній школі Слобожанщини в другій половині XIX сторіччя // Розвиток наукових досліджень 2005: Зб. матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Полтава: Інтер Графіка, 2005. – Т. 5. – С. 79-83.

10. Репко І.П. Місце та роль парафіяльних училищ у системі народних шкіл України (друга половина XIX століття) // Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті: Зб. матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Тернопіль: Вид. відділ Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, 2006. – С. 10-13.

11. Репко І.П. Історичний аспект організації контролю навчальних досягнень учнів початкової школи та його актуальність на сучасному етапі розвитку системи освіти України // Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006: Зб матер. III Міжнарод. наук.-практ. конф. – Т. 8. – Педагогічні науки. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 101-104.

12. Репко І.П. Урахування історичних надбань при підготовці майбутніх учителів здійснювати контроль та оцінювання навчальних досягнень учнів // Наука и образование – 2007: Сб. матер. V Международ. науч.-практ. конф. – Т. 1. – Педагогические науки. – Днепропетровск: Наука и образование, 2007. – С. 39-43.

Анотації

Репко І.П. Організація контролю за навчальною діяльністю учнів народних шкіл України у другій половині XIX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2008.

Дисертація досліджує історико-педагогічний аспект організації контролю за навчальною діяльністю учнів народної школи у вітчизняній педагогіці (друга

половина XIX століття). На основі аналізу науково-педагогічної, історичної літератури, офіційних документів охарактеризовано передумови та особливості розвитку системи початкової освіти в Україні у другій половині XIX століття. Розкрито внесок вітчизняних педагогів у розробку теоретичних засад організації контролю за навчально-пізнавальною діяльністю учнів початкової школи. Узагальнено досвід реалізації контролю в практиці досліджуваного періоду. Досліджено нормативне забезпечення процесу контролю у народних школах, охарактеризовано форми й методи поточного та періодичного контролю, виявлено й узагальнено особливості заохочення та покарання як основних засобів стимулювання учнів початкової школи в процесі навчання. Визначено основні етапи та окреслено тенденції організації контролю за навчальною діяльністю учнів в контексті розвитку народних шкіл України у досліджуваний період. Сформульовано прогностичні тенденції розвитку набутого досвіду організації контролю в практиці сучасної української національної початкової школи (удосконалення системи контролю, методологічну переорієнтацію процесу навчання на розвиток особистості школяра, набуття контролем системних ознак, подальший пошук ефективних шляхів реалізації основних функцій контролю, наукове обґрунтування єдиних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів).

У науковий обіг автором уведено нові архівні матеріали (21), документи офіційного характеру (12), які дозволили більш повно і достовірно подати досвід організації контролю й оцінки знань учнів народних шкіл України у досліджуваний період.

Ключові слова: народна школа, навчальна діяльність учнів, види, форми, методи, функції контролю.

Репко И.П. Организация контроля за учебной деятельностью учеников народных школ Украины во II половине XIX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, 2008.

В исследовании впервые обобщены теоретические основы и опыт организации контроля результатов учебной деятельности учеников народных школ Украины второй половины XIX века.

Установлено, что проблема контроля учебных достижений школьников относилась к наиболее актуальным в педагогической науке второй половины XIX века. Выполненное исследование дало возможность оценить творческий вклад педагогов в раскрытие сущности контроля как обязательной составляющей учебного процесса; обосновать образовательно-воспитательную роль контроля, обобщить его виды, методы и формы, выявить преимущества и недостатки использования „балльной системы” оценивания результатов учебной деятельности учащихся начальной школы. В работе раскрыты особенности методических рекомендаций для учителей начальных классов по организации и проведению вступительных и переводных экзаменов, устных опросов,

письменных работ, а также по использованию в учебном процессе методов оценивания знаний учеников.

В диссертации характеризуется начальный период зарождения и становления массовой народной школы в 30-40-х годах XIX века, который характеризуется постепенным расширением сети учебных заведений начального уровня, спецификой подчинения разным министерствам и ведомствам, отсутствием учебных заведений для подготовки учителей для народных школ, их низким социальным статусом в обществе, кратковременностью учебного года в сельских школах, обусловленной малообеспеченностью жизни большинства семей, ведением занятий на русском языке и другими факторами.

В процессе научного исследования проанализированы особенности развития народных школ второй половины XIX века, а также представлены ведущие тенденции, характерные для ниже выделенных этапов организации контроля за учебной деятельностью учеников в контексте развития народной педагогики Украины во второй половине XIX века: I этап (1828 – 1873 гг.) – *организационный*, который определил организационные основы контроля; II этап (1864 – 1873 гг.) – *содержательно-методический*, характеризовался обоснованием роли и значения контроля в учебном процессе народной школы, формулировкой единых требований по проведению переводных и выпускных экзаменов, разработкой методического обеспечения организации контроля; III этап (1874 – конец 90-х годов) – *систематизации и обобщения*, ведущими тенденциями которого считаем: формирование нормативно-правовой базы контроля, усиления требований к подготовке учителей по организации контроля за учебной деятельностью учеников, внедрения в практику работы народной школы разнообразных средств контроля учебных достижений школьников.

Установлено, что наряду с положительным опытом организации контроля за учебно-познавательной деятельностью учеников наблюдались и отрицательные проявления (использование телесных наказаний, запрещение ведения занятий на родном языке, отсутствие официально-нормативных указаний относительно проведения текущего контроля) и ряд других.

В ходе научного поиска выявлены прогностические тенденции дальнейшего развития и совершенствования организации контроля за учебной деятельностью учащихся начальной школы, которые предполагают усовершенствование системы контроля знаний, умений и навыков учащихся, методическую переориентацию процесса обучения, научное обоснование единых критериев оценивания учебных достижений учащихся.

Основные результаты, положения и выводы исследования могут быть использованы при реформировании современной системы образования, в частности при переходе общеобразовательных заведений Украины на новую систему контроля и 12-бальную шкалу оценивания, при подготовке учителей начальных классов к использованию более современных систем контроля, а также при разработке учебников и пособий по педагогике, документов инструктивного характера для учителей начальных классов.

Ключевые слова: народная школа, учебная деятельность учеников, виды, формы, методы, функции контроля, одобрение, наказание, „бальная система”.

Repko I.P. The organization of students' activity control in people's schools in Ukraine in the second half of the 20th century – Manuscript.

Thesis for Candidate of Science Degree (Pedagogics) in speciality 13.00.01. – General Pedagogics and History of Pedagogics. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2008.

The thesis investigates the historically-pedagogic aspect of the students' activity in people's school control organization in Ukraine in the particularly historical period (the second half of the 20th century). On the basis of scientifically-pedagogic, historical literature and official documents analysis the preconditions and peculiarities of primary education system development in Ukraine in the 2nd half of the 20th century are characterised. The contribution of the domestic teachers in the working out of the theoretical bases of educationally-cognitive activity of primary school pupils control organization is disclosed. The experience of control realisation in the practice of investigated period is generalised. The normative base of the control process in the people's schools is investigated, the forms and methods of current and periodic control are characterized, the peculiarities of encouragement and punishment as the main means of primary school pupils in the process of learning are revealed and generalized. The major stages of pupils' educational activity in the context of people's schools development in Ukraine in the investigated period are defined and its tendencies are outlined. The prognostic tendencies of the acquired experience in the control organization development in the practice of modern Ukrainian national primary school (the improvement of the control system, methodological re-orientation of the learning process on the pupil's personality development, acquisition by control system features, the further search of the effective ways of the main control functions realisation, scientific grounding of the united criteria of pupils' study achievements).

The author introduced into the scientific turnover the new archive materials (21), the documents of the official character (12), which allowed to present the experience of people's schools pupils' knowledge control and evaluation organization in Ukraine in the investigated period more fully and trustworthy.

Key words: people's school, students' activities, kinds, forms, methods, functions of control.